

На овај начин се, према моме мишљењу, објашњава и постојање двеју манумисија међу живима. Једна од њих, *manumissio censu*, да је само право грађанства, а друга, *manumissio vindicta*, само слободу. Уствари, оне су успомена на доба о коме говоримо, на доба када су претстављале два дела једног координисаног, али не и јединственог акта. Ако се *dominus*, ослободивши роба *per vindicta*, зауставио на томе, роб је постајао слободан, али је његов положај регулисан помоћу *fides*. Али ако је господар желео да у својим либералним намерама у односу на роба иде и даље, могао је да користи и другу *manumissio*, преко ценза, и роб би стицао и право грађанства.

Римљани су дакле и у једном врло давном периоду разликовали *libertas* и *civitas*. Још један доказ за ово може се наћи и у међународном праву. Када се једна заједница предавала Римљанима, њени грађани су добијали положај или *dediti in potestatem* или *dediti in fidem*.

Није нимало лако повући разлику између ова два положаја. Могло би се само рећи да док је *deditio in potestatem* имала за последицу то да град који се предаје престаје да постоји, *deditio in fidem* остављала га је у животу. Вероватно је да је у почетку *fides* била само манифестација покоравања; одатле се лако може закључити да је тада била могућа једино *deditio in fidem*, јер се није могло претпоставити да постоји неко друго покоравање сем побеђених у рату. Али доцније, и то већ у доба краљева, *in fidem se dedere* морало је значити пружање заштите генсовима града који више не постоји, дакле заштите људи за које је решено да им се да не положај робова, већ положај клијентата. Овде дакле наилазимо на разлику између *civitas* и *libertas*, између клијентеле и права грађанства; као и фрапантну сличност између клијентеле по међународном праву и клијентеле по приватном праву.

Хипотезе које сам имао част да вам овде изложим указују нам, још једном, на значај који за правнике имају проблеми у вези са слободом. Схватање слободе се у разним епохама мењало, али слобода је увек спадала у групу оних битних вредности без којих не бисмо имали снаге да живимо нити храбрости да умremo.

Др. Родолфо Даниели

ПОСТАВЉАЊЕ ПРОБЛЕМА ТРЖИШНИХ ЦЕНА У ЕКОНОМСКОЈ ТЕОРИЈИ*

За постављање проблема цена у економској науци као претходно дитање јавља се одређивање полазне тачке за анализу цена. На први поглед изгледа сасвим логично да ту полазну тачку најбоље пружа сам свет цена и њихово стварно кретање изражено у конкретним облицима. Тако посматране цене претстављају једну чињеницу из праксе која је врло погодна за квантитативну анали-

* Овај чланак претставља увод у ауторову докторску дисертацију „Цене производње. Методолошко-теориска разматрања“.

зу, јер је свака цена увек у датом моменту једна тачно одређена величина, она је упоредива и самерљива у односу на друге цене. У том облику цене претстављају идеалну полазну тачку за једну теорију цена, јер је сложени проблем квантификације економских односа у овом случају већ решен. Осим тога, таква теорија би се заснивала на нашем непосредном привредном искуству и била би непосредно везана са праксом.

Међутим, проблем цена је много сложенији. У свом појавном облику цена се не појављује као полазна тачка, већ као резултанта деловања снага у оквиру економског комплекса. Деловање тих снага огледа се кроз непрекидно мењање цена. Оне скачу и падају услед разних околности независних од услова под којима се производи сама роба, тако да по Енгелсовим речима изгледа као да цене одређује пуки случај (1). Због тога је непосредна анализа овог конкретног света цена, који у својој сложености претставља сплет многоструких односа у мењању, методолошки немогућа. Јер, како каже Маркс, иако је конкретна чињеница стварна полазна тачка наших опажања и претстава, она не може непосредно да претставља и полазну тачку нашег мишљења, нашег истраживања (2).

Основни задатак економске науке у области цена идентичан је са основним методолошким питањем економске науке уопште: како одредити оне једноставне моменте економског комплекса од којих ће почети анализа. Ово поједностављење сложене економске стварности претпоставља један одређен поглед на укупан процес привредног живота како би се на тај начин добио критериј за разликовање битних од небитних односа (3). Фиксирање и апстраховање битних односа (првих елемената анализе) (4) је према томе решавано на разне начине у зависности од општих концепција економиста о привредном комплексу. Према тим својим концепцијама они су постављали и циљ свога истраживања.

Уколико се као први задатак економске науке поставило питање одређивања фактора који утичу на цене, на њихове апсолутне износе, тада су и први елементи анализе одређени у зависности

(1) Ф. Енгелс: Увод у рад К. Маркса, Најамни рад и капитал. — В. К. Маркс и Ф. Енгелс: Изабрана дела, Београд, 1949, књ. I, с. 53—4.

(2) К. Маркс: Критика политичке економије, Преговор и Увод, Београд 1949, с. 34. У истом смислу пише Маркс у писму Енгелсу од 27 јуна 1867 (Капитал, књ. I, с. 667) и Кугелману од 11 јуна 1867 (Изабрана дела, књ. II, с. 452—3). — У овом раду наводи из „Капитала“ се дају по издању: К. Маркс: Капитал, Критика политичке економије, Београд, издање Културе (Њирлицом), књ. I—III.

(3) К. Маркс: Критика, с. 34—5: „Економисти 17 века, на пример, увек почињу од живе целине, становништва, нације државе, више држава итд., али увек сврше тиме, што путем анализе изнађу понеки одређујући и апстрактни, општи однос као поделу рада, новац, вредност итд. Чим су ови појединачни моменти били више или мање фиксирани и апстраховани, започели су економски системи који се од једноставног као рад, подела рада, потреба, прометна вредност пењу до државе, размене међу нацијама и светског тржишта.“

(4) J. E. Cairnes: *Some Leading Principles of Political Economy*, London, 1885, с. 75: „Под првим елементом (an ultimate element) у свакој науци подразумевам елемент чија се анализа у садашњем стању науке не може развити даље (као у хемији елементи) или чија даља анализа припада другој грани науке.“

од тог циља. Из конкретног привредног процеса апстраховањем је конструисан теориски упрошћен модел у коме се цена сводила на свој најпростији облик, на квантитативно изражен однос две робе. На таквом моделу је развио теорију цена Е. v. Böhm-Bawerk (5).

За ове теорије проблем цена је остао искључиви проблем размене и као такав анализирао се у једном моделу у коме су снаге размене, понуда и тражња деловале као први елементи. Веза са елементима привредног комплекса у области производње и расподеле одређивала се тек накнадно њиховим увођењем као снага које спречавају чисто деловање основног односа. Овакав методолошки прилаз проблему цена није дозволио овим теоријама да испод „спољашњег чистог појавног кретања“ цена сагледају „унутрашња стварна кретања“ привреде као целине.

Као основни задатак економског истраживања може се узети управо одређивање тих унутрашњих привредних кретања, анализа тог економског „ordre naturel“-а. У том случају први елементи анализе се не могу одредити апстраховањем из односа у сфери размене. Штавише, у овом случају за економску науку није уопште битно одређивање фактора који утичу на апсолутне величине цена. Промене цена код роба настају као резултанта деловања разних сила и то како оних које делују у сфери производње, тако и оних које су везане за облик расподеле, односе у размени, фазу привредног циклуса, јачину и правац државне интервенције, итд.

Претходно питање састоји се овде у томе да се изврши избор оних једноставних елемената привредног комплекса из којих ће се моћи развити цео економски систем. Оно је тесно везано за циљ који је себи поставила оваква економска теорија у свом истраживању и који се састоји у одређивању закона кретања економског комплекса. Први елементи морају да дају основу за једну теорију привредног развитка друштва, што значи да је теорија по свом методолошком карактеру макроекономска и динамичка. Анализира се друштвена привреда у целини и то како у њеним функционалним, тако и у њеним еволутивним односима. Квантитативни израз тих односа није више везан за појавни облик цена. У границама непрекидног кретања цена тражи се „чврста централна тачка, око које се цене колебају и крећу“ и преко ње се врши квантификација привредног система у целини. Уместо појавног облика цена, вредност постаје централна категорија теориског система. Развијање система захтева према томе, претходну анализу квалитативне и квантитативне стране проблема вредности, укратко постављање једне теорије вредности (6).

(5) E. v. Böhm-Bawerk: *Kapital und Kapitalzins*, Jena, 1921, Bd. II; *Positive Theorie des Kapitaless* (4 Aufl.), с. 269.

(6) За квалитативну и квантитативну страну проблема вредности в. *Капитал*, књ. III, с. 272. У литературу је ово Марксово разликовање увео као основу за систематски приказ теорије вредности F. Petry (*Das soziale Gehalt der Marx'schen Werttheorie*, Jena, 1916, с. 15-6). У новије време на исти начин и по угледу на Петриа приказује проблем вредности P. M. Sweezy: *The Theory of Capitalist Development. Principles of Marxian Economy*, 1942, (наводи се по издању: London, 1952).

Зато је проблем вредности основни проблем Марксове економске теорије која је по својој општој концепцији макроекономска и динамичка. Проблем цена се у њој појављује као секундаран економски проблем са гледишта опште анализе капитала, те је због тога стварно кретање цена елементарно из плана *Капитала* и у њему није систематски обрађено.

Овакво постављање задатка економске теорије од стране грађанских економиста с једне, и Маркса с друге стране, имало је за последицу да су на теорији тржишних цена углавном радили грађански економисти (7). На другој страни економисти-марксисте су више-мање остали на проблемима које Маркс третира у *Капиталу*, тако да се о једној развијеној теорији тржишних цена, заснованој на премисама Марксовог економског система и изведеној из њега Марксовим методима анализе, не може данас још увек говорити.

1. Марксов економски систем и теорија цена

У Марксовом економском систему теорија тржишних цена није разрађена. Видели смо да је то последица одређеног Марксовог схватања задатака економске теорије. У *Капиталу*, делу у коме Маркс излаже свој економски систем, он даје „општу анализу капитала“ (8) развијајући је на једној теориски упрошћеној капиталистичкој привреди са циљем да открије законе економског развитка капитализма. Рационалну основицу тог система претставља закон вредности који је у исто време и општи закон робне производње (9). У општој анализи, категорија вредности има централно место у систему, она потпуно замењује цену која претставља облик појавног света привреде. Због тога се теорија вредности може у извесном смислу сматрати као најапстрактнији облик теорије цена. Али, специфичних проблема теорије цена овде још нема, пошто је однос између вредности и цене успостављен теориским претпоставкама које су довеле до потпуне квалитативне и квантитативне идентификације цене са вредношћу: „цена је по свом општем појму, пре свега, само вредност у новчаном облику“ (10). Како је сама вредност у Марксовим анализима у *Капиталу* најчешће изражена у новчаном облику, тј. у облику цене, то је Маркс на једном месту назива вредносном ценом да би направио разлику између ње и појавног облика стварне цене (11).

(7) P. M. Sweezy: нав. дело, с. 129: „Ортодоксни економисти су интензивно радили на таквим проблемима (цене појединачних роба, профити појединих капиталиста, комбинације производних фактора индивидуалног предузећа) последњих пола века и више. Они су развили једну теорију цена, која је у тој области подеснија него ма шта друго што би се нашло код Маркса и његових следбеника“.

(8) Капитал, књ. III, с. 188

(9) Капитал, књ. I, с. XLVI. За закон вредности као рационалну основицу в. Капитал, књ. III, с. 111, као општи закон — књ. III, с. 139, 257, 297, 533, као унутрашњи закон — књ. III, с. 718, 763.

(10) Капитал, књ. III, с. 150.

(11) Капитал, књ. III, с. 134. У нашој литератури термин је употребио Б. Кидрич: Тезе о економици прелазног периода у нашој привреди, Комунист, Београд, 1950, бр. 6, с. 14.

Међутим, ово теориско идентификовање вредности, вредносне цене и цене не значи и идентификовање цене и вредности уопште. Појавни облик цене се и квантитативно и квалитативно разликује од вредносне цене. То разликовање настаје већ на следећем нивоу Марксове анализе, када се уводе односи капиталистичке расподеле. Зато Доб с правом каже да се вредност појављује у свету цена као „гранични случај“, тј. на исти начин као што се Еуклидове тачке и праве линије налазе у стварном свету. (12).

У појавном свету не постоји непосредна подударност вредности и цене чак ни у односу на просечне цене. Маркс истиче да је та веза „у крајњој инстанци“ и под одређеним условима. Међутим, анализа ове везе цене и вредности не улази у најапстрактнију теорију цена, теорију вредносних цена, која претставља основу за квантификацију друштвених односа у општој анализи капитала у којој се „стварни односи приказују само уколико изражавају свој властити општи тип“.

Идентичност теориског израза за квантификацију друштвених, економских односа (вредности) и њеног појавног облика (цене) у Марксовој полазној анализи утицала је на велики број економиста, како Марксових интерпретатора, тако и његових критичара да општи закон схвате као закон цена, да му дају микроекономско значење (13).

Али овакво схватање места теорије вредности у економском систему нема ничег заједничког са Марксовом концепцијом. Његова теорија вредности нема за задатак да да теорију цена, већ да одговори на основни проблем његовог истраживања: које снаге организују равнотежу у друштвеном систему привреде и развијају тај систем.

Постављање теорије вредности као теорије цена значи уствари интерпретирање Марксовог система у складу са концепцијама вулгарне грађанске економије. Ова је тражила непосредну везу између закона вредности и теорије цена. За њу се општост закона вредности састојала у томе што је тај закон имао да одговори како се формира цена ма које робе посматране као предмета размене. Марксов закон вредности не даје одговор на то питање и зато је од стране критике оцењен као парцијалан.

Општост Марксовог закона вредности не односи се на питање одређивања цена, већ на питање развитка робне привреде. Он је општи закон који управља кретањем привреде, из њега се развија цео систем унутрашњих економских односа, а вредност робе у том систему је пре свега квалитативан израз друштвеног односа робних произвођача. Њена апсолутна величина је секундарна са становишта опште анализе. У квантитативном погледу, за теорију вредности је довољно да да теориске критерије квантификације који омогу-

(12) M. Dobb: *Political Economy and Capitalism. Some Essays in Economic Tradition*, London, 1937 (наводи се по издању из 1950), с. 68.

(13) K. Diehl: *Über das Verhältnis vom Wert und Preis im ökonomischen System von K. Marx*, Jena, 1898, s. 4. — На исти начин и A. Graziadei: *Le capital et la valeur. Critique des théories de Marx*, Paris — Lausanne, 1937, s. 109.

ћују да се друштвени односи економски упоређују преко њихових квантитативних израза. Само тако теориски схваћен закон вредности се може третирати као основни закон најапстрактнијег и најнеразвијенијег облика теорије цена.

Одређивање везе између вредности и цене је методолошки значајно, јер се без теорије вредности као полазне теорије за развијање теорија цена не може поставити научна теорија цена. Овај најапстрактнији облик ове везе може се назвати теоријом вредносне цене. За њу је карактеристична чињеница да је цена (вредносна цена) одређена независно од деловања снага које су од одлучујуће важности за анализу појавног облика цене. Квалитативно и квантитативно она је одређена искључиво критеријем добијеним из анализе друштвене производње, јер су снаге у размени неутрализоване у свом деловању увођењем одговарајућих претпоставки у анализу. Пре би се могло рећи да се овде Маркс служи само обликом цене да би квантитативно изразио друштвене економске односе. Зато се не би могло говорити о теорији цена у њеном правом економском значењу.

На другој страни, овакво схватање закона вредности као закона који изражава економску суштину друштва робних произвођача, указује на то да Марксова анализа дата у првом одељку прве књиге *Капитала* не значи у исто време и дефинитиван одговор на питање односа економске суштине и појавног света. У тој анализи одређени су само први, примарни елементи, а до „државе, размене међу нацијама и светског тржишта“ води дуг пут преко многих међучланова. Према томе, свако закључивање о теорији вредности, датој у првој књизи, као затвореном систему, методолошки нема ничег заједничког са Марксовим схватањима метода у анализи привредног комплекса.

Прелазак на анализу чистог капитализма претставља развијање првог међучлана између економске суштине и појавног света. Маркс је у овом моделу активизирао факторе класне, капиталистичке расподеле и на основу тога је развио категорију цене производње. Квантитативна идентичност цене производње и вредности је нарушена у индивидуалним односима. Односи размене се не изражавају више у величинама које су идентичне са вредносним ценама. Пре но што је уопште дошло до активизирања снага у размени, цена се одвојила квантитативно од своје економске суштине, а у развијенијим облицима расподеле и квалитативно (на пример, цена земље). Непосредна веза међу њима остала је искључиво макроекономска, као идентичност њихових друштвених глобала, управо на оном плану на коме се манифестује права економска функција Марксовог закона вредности.

Цена производње се на тај начин јавља као економски облик који је на теориском путу од економске суштине ка појавном свету ближи феномену цене. Али, и она је израз једне анализе засноване на одређивању макротноса међу основним класама капита-

листичког друштва, и као таква не претставља цену у правом значењу речи. Као економски феномен она је још увек независна од снага које делују у размени. Као и вредносна цена и цена производње претставља у анализама у оквиру теориског модела капиталистичке робне производње израз помоћу кога се квантитативно изражавају односи размене. Према томе, и она је сама један теориски облик цене.

Теорија конкуренције није уведена у анализу, те је према томе и стварно кретање цена које по Марксу претставља садржину теорије конкуренције, остало изван Марксове анализе (14).

У *Капиталу* као и у другим Марксовим економских делима, налазимо многа места од велике важности за постављање теорије тржишних цена, али систематску обраду тог питања он није дао. Ни доцније, у марксистичкој литератури није се одмакло у том погледу много даље од онога што је Маркс дао у својим радовима. Међу економистима-марксистима углавном су третирана питања која улазе у оквир опште анализе капитала, било у циљу интерпретације Марксових учења и њихове популаризације, било са циљем да се одговори на критику тих Марксових учења од стране грађанских економиста.

Изузетак у том погледу претставља Р. Хилфердинг који је у својим радовима са највише резултата расправљао проблеме теорије цене. Пошто је претходно у свом одговору на Вем-Баверкову критику Марксовог учења дао систематску интерпретацију (15) теорије цене производње и њеног односа са законом вредности, он је доцније разрадио један од проблема теорије тржишних цена анализирајући тржишну цену у условима ограничене конкуренције. Његова теорија картелних цена, коју он даје у делу *Финансиски капитал* (16), полази од цене производње и претставља њену модификацију насталу због увођења вештачког монопола и напуштања претпоставке слободне конкуренције капитала (17).

2. Теорија цена у савременој грађанској економској науци

На другој страни грађански економисти посвећују проблему цена велику пажњу. Штавише, великим делом XIX века сматрају га за централни проблем економске науке. Полазне теорије релативних цена Смита и Рикарда добиле су свој завршни израз у радовима вулгарних економиста који су проблему цена пришли преко теорије производних трошкова и закона понуде и тражње. У том облику теорија цена је претстављала највише достигнуће вулгарне

(14) Капитал, књ. III, с. 75. 662, 720. В. и К. Маркс: Contribution à la critique de l'économie politique, Paris, 1928, (превод са другог нем. издања), с. 77.

(15) R. Hilferding: Böhm-Bawerks Marx-Kritik. Marx-Studien, Blätter für Theorie und Politik des wissenschaftlichen Sozialismus. Wien, 1904, Bd. I.

(16) Р. Хилфердинг: Финансиски капитал, Београд, 1952 (превод са другог нем. изд.).

(17) За анализу монополске цене уопште в. чланак В. Мотиљева: Монополска цена и вредност. Вопросы экономики, Москва 1948, (на руском), бр. 8, с. 33.

економске мисли и према речима Џ. С. Мила у тој области економска наука није више имала шта да каже (18).

У односу на ову доминантну и владајућу концепцију у теорији цена једини значајнији изузетак у то време претставља француски економиста А. Курно (19) који проучава проблем цена полазећи од примарне улоге тражње и од анализе монопола као најпростијег облика тржишне структуре. Ове полазне тачке усвојила је доцније модерна грађанска теорија цена која настаје седамдесетих година прошлога века. Нови полет теориске науке међу грађанским економистима везан је за формулисање теорије граничне корисности која поред формалног елемента (граничне анализе) уноси у економску науку и нову интерпретацију економских феномена дајући одлучујући значај чињеницама које је класична економија сматрала небитним. Вредност се схвата као субјективна категорија, а корисност, реткост, тражња постају доминантни елементи на којима се изграђује цео систем. Цена као појавни облик вредности добија нову интерпретацију у вези са новим дефинисањем саме вредности: микроекономски аспект и субјективна процена заснована на потребама појединаца постају активни фактори, док се производња и њени критерији (трошкови производње) свде на пасивне категорије или дефинишу субјективно као негативне корисности. Активна улога тражње и пасивна улога понуде леже у основи теорије импутације и теорије производних коефицијената. Каузални однос вредности и цене остао је и даље, али се каузалитет заснива на новим теориским премисама: на појединцу-потрошачу као главном покретачу привредне делатности и на активној улози потрошње. Тешкоће око квантификације субјективних процена појединаца, као и тешкоће око њиховог изражавања у друштвеним мерилима (тзв. summation problem) (20) довеле су до напуштања поставке о самерљивости и могућности квантитативног изражавања интензитета субјективних појава и до прећутног признавања немогућности да се из полазних премиса ове теорије реши проблем квантификације вредности, односно проблем цена.

Каузални однос вредност-цена губи своју одређеност у економским истраживањима. Категорија вредности се изједначаје са нормалном ценом. У крајњој линији се меша са категоријом прометне вредности. У другим теоријама она се потпуно елиминира из економских изучавања и доводи до стварања теорије цена без теорије вредности (the non value theory of exchange value) (21). Ова

(18) J. S. Mill: Principles of Political Economy, London, 1900 (6 изд.), с. 265: „На срећу нема више ништа што треба објаснити у законима вредности ни сада ни доцније, та теорија је потпуна...”

(19) A. Cournot: Recherches sur les principes mathématiques de la théorie des richesses, 1830.

(20) J. Akerman: Annual Survey of Economic Theory. The Setting of the Central Problem, Econometrica, Menasha (USA), 1936, vol. 4, no. 2, с. 99-101. — G. Nyblen: The Problem of Summation in Economic Science, Lund, 1951. — Проблем је познат и под именом тзв. no-bridge проблема (в. A. Marchal: Problèmes actuels de l'analyse économique. Cours de doctorat, Paris, 1954, с. 64).

(21) K. Shibata: On the General Profit Rate, Kyoto University Economic Review, Kyoto, 1939, vol. 14, no. 1, с. 42—3. Акерман говори о „value free economic theory“ — О истом питању в. M. Dobb: нав. дело, с. 2—3.

друга тенденција постаје све доминантнија у модерној грађанској теорији, а свој најранији израз добија у радовима теоретичара опште равнотеже Вилфреда Парета. Теорија цена се заснива на искључивој анализи међусобних односа понуде, тражње и цене (the supply-and-demand theory of exchange value) изражених кроз систем математичких једначина које одређују услове равнотеже. Уместо каузалне анализе уводи се функционална, што другим речима значи напуштање теорије вредности.

Што се тиче прве тенденције која је довела до мешања проблема вредности са проблемом цена изједначајући вредност са нормалном ценом, она се изразила у радовима енглеских економиста Кембрицке школе. Дуалистичка теорија А. Маршала (22) претставља покушај да се створи компромис између учења енглеских вулгарних економиста прве половине XIX века и теорија граничне корисности у области цена. По својој садржини она се заснива на анализи односа понуде, тражње и цене. Каузална анализа у теорији цене, нужност теориског извођења цене из вредности и овде је методски отклоњена. Полазну тачку анализе претставља тржишна цена у моделу у коме је тражња активни фактор, а понуда се сматра као дата и своди на тзв. чисту понуду, тј. на постојеће залихе робе. То омогућује да се из полазне анализе потпуно отклони проблем производње. У анализама које се врше у даљим моделима (модел кратког рока и модел дугог рока) производња постаје фактор који се активизира и модификује решења полазне анализе. Међутим, анализа се завршава са трошковима производње као првим елементима, што само поново потврђује вулгарни карактер ових анализа.

Практички смисао ових теорија састоји се у томе да се утврде услови равнотеже, тј. да се да таква теорија цена која ће омогућити да се усклади тежња капиталисте за максималним профитом са функционисањем система као целине. Одредити услове равнотеже значи решити све противречности које ометају правилан ток капиталистичке производње. Капиталистичко предузеће постаје основна економска јединица у теорији цена, модерна теорија цена се заснива на теорији фирме (23). Задатак теорије цена је да се утврде услови понашања фирме који омогућују остваривање равнотеже било у привредној грани (теорија парцијалне равнотеже енглеске школе), било у капиталистичкој привреди као целини (теорија опште равнотеже Лозанске школе). На тај начин основно питање теорије цена постаје питање равнотеже и велики део економске лите-

(22) A. Marshall: Principles of Political Economy, London, 1920, (8 изд.).

(23) E. Chamberlin: Une formulation nouvelle de la théorie de la concurrence monopolistique, *Economie appliquée*, Paris 1952, t. V, no. 2-3: L'oligopole, livraison première, с. 175: „Модерна теорија цена заснива се на фирми као l'unité essentielle, из које је изаткано тржиште. Она претставља atome économique насупротив ранијем периоду кад јој није посвећена никаква пажња.“ — Критику овог става савремене теорије цена даје С. W. Guillebaud (Marshall's Principles of Economics in the Light of Contemporary Economic Thought, *Economica*, London, 1952, с. 119). Он сматра да imperfect-competition школа у својој тежњи да анализира индивидуално предузеће види само дрвче у економском комплексу, а највећим делом игнорише шуму (индустрију).

ратуре грађанских теоретичара посвећен је усавршавању појма равнотеже и формулисању те теорије (24). Међутим, све до тридесетих година овог века, основни модел анализе везан је за тржиште слободне конкуренције, док је теорија монопола као анализа друге граничне структуре тржишта претстављала само анализу изузетка. Грађанска теорија је остављала потпуно необрађену област појавних тржишних структура, у којој су се преплитали елементи слободне конкуренције са елементима монопола.

Оваква у основи статичка теорија, са тежњом да научно одрази схватања индивидуалних капиталиста о законима производње и промета (теорија фирме), није била у могућности да да основу за анализу целокупног система привреде. Елиминисањем закона вредности као основног закона политичке економије, модерна грађанска теорија је изгубила рационалну основицу целог система. Њена теорија није била у могућности да полазећи од своје теорије цена да теорију развитка капитализма (динамички аспект), нити да дефинише законе који управљају друштвеном производњом и расподелом (макроаспекта). Јединство економске теорије није могло да се методолошки одржи. Уместо јединственог система теориске анализе капиталистичке привреде у целини у коме ће поједини аспекти проблема бити научно повезани у јединствен систем теорије, грађанска теорија ствара посебне теорије између којих не постоји никаква веза, иако све оне обухватају само поједине стране јединственог привредног комплекса. Ово цепање система економске теорије постало је нарочито видно кад су динамичке и макроекономске анализе добиле више места у изучавањима грађанских економиста, тј. после 1930 (25).

Међутим, криза настаје и у оквиру саме теорије цена. Дискусије о питању закона непропорционалних приноса, а нарочито чланак Р. Sraffa-е, (26) дају потстрек за напуштање модела слободне конкуренције и за прелажење на анализу тржишних структура између слободне конкуренције и монопола, које су ближе структури стварног тржишта. Радови, које дају П. Робинзон, Е. Чемберлен, Х. Ф. Штакелберг, означавају прекретницу у том погледу (27). Монополским елементима у анализи цена даје се одлучујући значај

(24) N. Kaldor: A Classificatory Note on the Determinateness of Equilibrium, The Review of Economic Studies, Cambridge, 1934, vol. I, no. 2, с. 122.

(25) О „une série d'impasses” у које је ушла економска наука на Западу говори Ј. Domarchi у дискусији о реферату Н. Bartoli-a: La méthode marxiste (Travaux du congrès de économistes de langue française, Paris, 1950). У истој дискусији Н. Denis наводи да један од најпознатијих савремених економиста у теорији цена, Ј. Robinson, сматра да политичка економија још није решила ни свој први проблем, тј. шта одређује цену једне робе (в. стр. 178).

(26) Дискусију о проблему непропорционалних приноса је отворио Ј. H. Clapham: On Empty Economic Boxes, Economic Journal, London, 1922. Њему је одговорио А. С. Pigou. Међутим 1926 Р. Sraffa објављује чланак: The Laws of Return under Competitive Conditions (Econ. Journal, dec. 1926). Овај чланак даје потстрек новој дискусији у којој учествују Pigou, Robertson, Shove, Harrod, Allen. На резултатима ове дискусије настаје теорија цена заснована на ограниченој конкуренцији.

(27) Ј. Robinson: The Economics of Imperfect Competition, London, 1933. — Е. Chamberlin: The Theory of Monopolistic Competition, Cambridge (Mass.), 1933. — Н. v. Stackelberg: Marktform und Gleichgewicht, Wien-Berlin, 1934.

и уместо теорије цена у слободној конкуренцији стварају се теорије цена ограничене конкуренције, теорија олигопола (small numbers), напушта се принцип јединства тржишне цене и даје одлучујући значај дискриминацији цена. Каузална анализа у овим теоријама је потпуно занемарена, што не значи да оне прећутно не садрже у себи основне елементе теорије субјективне вредности. Главни предмет изучавања су појавни облици цена разрађени кроз теорију конкуренције, која поред слободне конкуренције и монопола обухвата и прелазне структуре, као и појаве настале на бази мултидимензионалног карактера конкуренције.

Микроекономски аспект (теорија фирме) и статички односно стационарни карактер анализа (теорија равнотеже) у овим теоријама наглашен је још јаче но раније. Основне премисе теорије цена слободне конкуренције нису напуштене, јер и даље тражња има водећу улогу. По методу анализе (функционална анализа) оне претстављају само даље развијање теорије цене која има за полазну тачку закон понуде и тражње. Нови доприноси: анализа закона непропорционалних трошкова, увођење криве граничног дохотка (marginal revenue curve), ново дефинисање појма индустрије односно групе увођењем момента супституције у дефиницију, итд. — све се то и даље креће у оквиру примеса ранијих теорија цена. У новије време тако развијене теорије наилазе на критику од стране економиста који не усвајају принцип граничних трошкова (28), као и од стране оних који настоје да целу анализу цена сведу на правила понашања појединачне фирме на датом тржишту (тзв. теорија игара) (29).

Неоспорно је да је модерна грађанска теорија цена поставила велики број нових питања, да је дала нове аспекте проблема напуштајући претпоставку слободне конкуренције, хомогености робе, јединства цене, разрађујући прелазне структуре, мултидимензионални карактер конкуренције, понашање фирме, итд. Међутим, све ове анализе дате су у оквиру теорије цене или чак разних теорија цена које се не могу повезати у јединствен систем економске теорије схваћене као теориски, научни израз стварних, суштинских кретања привреде једног друштва у целини. Ова теорија цена није средство помоћу кога се могу објаснити основни узроци одређивања цена који лежи у снагама које одређују и покрећу привредни систем у целини. Њен вулгарни карактер (теорија која врши анализу појавног света без анализе снага које управљају кретањем појавног света), њен микроекономски карактер (теорија чија је јединица анализе фирма, а основна сфера односа односи размене двеју роба),

(28) Принцип граничних трошкова критикују пре свега практичари (Н. М. Henderson: Prices and Profits in State Enterprise, Rev. Ec. Stud., 1948/9, vol. 16, no. 39, с. 17) који наводе практичне тешкоће за примену тог принципа у калкулацији цена. У теорији се принцип критикује од стране економиста који заступају тзв. full-cost principle односно normal-cost principle. В. приказ ових радова у чланку: К. Brunner: Competition and the Theory of the Firm, *Economia Internazionale*, Nov. 1952.

(29) J. V. Neumann and O. Morgenstern: *Theory of Games and Economic Behavior*, Princenton, 1944.

њен статички карактер (теорија код које тражња има водећу улогу) — све то је одвојило ову теорију цена у један затворен систем из кога нема пута у анализу динамичких и макроекономских проблема.

Није никакво чудо што је тада један од најзначајнијих претставника ове теорије Ц. Робинзон недавно оценила своју књигу *The Economics of the Imperfect Competition*, као „a scholastic book“, јер претпоставке које су биле адекватне или их је она сматрала за такве у погледу обраде питања цена, никако нису биле подесна основа за анализу односа цена, производње и расподеле у оном облику у коме се ти односи испољавају у стварности (30).

3. Постављање теорије тржишних цена на премисама Марксовог економског система. Цена производње — полазна тачка те теорије

Преглед који смо дали показује да се теорија цена у данашњем облику не може сматрати довољно обрађеном у марксистичкој литератури. Данашњи облик те теорије у грађанској економској литератури даје решења која се научно, каузално и функционално, не могу повезати са другим деловима економске теорије, посебно с теоријом друштвене производње и расподеле и теоријом привредног развитка. Због тога анализа привреде у целини не може поћи од цене, па према томе ни теорија цена не може бити полазна теорија.

Полазна теорија по нашем мишљењу треба да се заснива на премисама из којих се може извести како анализа функционисања система као целине, тако и анализа његовог развитка. Од такве теорије води пут до научне анализе стварног кретања цена, до тржишних цена. Развијање теорије цена на овој основи захтева научно решење свих оних привидних противречности које постоје између суштине и појавног облика, тј. претпоставља развијену анализу економских међучланова (31), међу којима цена производње свакако претставља најзначајнији члан. Само помоћу ових анализа које обрађују посредне чланове могуће је схватити модификације које настају у економској суштини под сложеним деловањем разних фактора. Сем тога, оваква теорија цена претставља део економског система који се развио из његовог најпростијег, чистог, општег облика у развијени систем комплексних економских односа, који одговарају односима стварне привреде.

Овакав пут обраде проблема цена методолошки омогућује Марксов економски систем. Он је у својој општој концепцији јединствен теориски систем привреде, заснован на закону вредности као основном закону, са полазном тачком која обухвата друштвену привреду у целини и која омогућује функционалну и динамичку анализу. Као мера квантификације економских односа служи категорија вредности, критериј апстрактни, теориски, али заснован на

(30) J. Robinson: *Imperfect Competition Revisited*, Ec. Journal, Sept. 1953, с. 584.

(31) Капитал, књ. III, с. 257

рационалној концепцији о производњи, о процесу рада, као активности која има одлучујућу улогу у друштвеном систему привреде и која претставља сферу у којој и из које делују основне покретачке снаге које развијају систем.

Оваква полазна тачка омогућује да се већ у оквиру теорије друштвене производње дају елементи најапстрактније теорије цена, — теорија вредносне цене која се увођењем у анализу односа капиталистичке расподеле развија и конкретизује приближавајући се стварним ценама кроз теорију цене производње. Изложена у III књизи *Капитала* ова теорија претставља у основи разраду теорију расподеле у оквиру експлоататорске класе, пошто је претходно кроз теорију вишка вредности постављена граница маси дохотка која припада експлоататорима. Истовремено она претставља за Марксов економски систем најдаљу конкретизацију тог система на теориском путу његовог развијања од суштине ка појави. У односу на теорију цена она претставља неопходну полазну теорију за разраду конкретнијих облика цене као квантитативних израза односа производње, расподеле и размене. Систематску и теориску обраду ови облици добијају у теорији конкуренције, теорији тржишне цене као следећој развојној етапи на путу економске теорије.

Међутим, овакав начин постављања проблема и овај пут његове разраде није прихваћен у литератури после Маркса. Штавише и сама интерпретација цене производње, како од економиста-марксиста тако и од грађанских критичара Маркса вршила се на начин који није дозвољавао да се место теорије цена у Марковом економском систему потпуно схвати (32). Основно питање целокупне дискусије око цене производње није било питање њене интерпретације, већ питање њеног односа према теориским поставкама I књиге *Капитала*. Питање има ли или нема теориске противречности између I и II књиге *Капитал* било је питање на које се давао одговор да ли је Марков економски систем теориски јединствен (став економиста-марксиста), или он носи у себи теориску противречност (став грађанске критике и ревизиониста).

(32) Питање интерпретације Марковог економског система се често третира у литератури. Почевши од Сомбартовог чланка (*Zur Kritik des ökonomischen Systems von Karl Marx, Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik, Berlin, 1894, Bd. VII, c. 586*) и Diehl-овог приказа Böhm—Bawerk-ове књиге о Марковом економском учењу (*Zwei neue Schriften über Karl Marx, Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, Jena, 1896, III Folge, Bd. 12, c. 896—7*) то питање не силази са дневног реда. Наводимо као пример мишљење Ј. Маршала (*Deux essais sur le marxisme, Paris, 1955, c. 19*) о проблему интерпретације: „Марковске тезе се тешко разумевају. Његово излагање је далеко од тога да буде савршено јасно. Штавише његови ученици у циљу популаризације и пропаганде учинили су га често „abusivement“ упрошћеним. Извесне критике које им се упућују односе се уствари на тај упрошћени приказ, а не на само учење.“ — До сличног закључка о интерпретацији и критици Марковог учења долази и О. Морф (*Das Verhältnis von Wirtschaftstheorie und Wirtschaftsgeschichte bei Karl Marx, Bern 1951, c. 63*), који указује на чињеницу да досад још није покушано да се Марков систем прикаже тако да се место „Капитала“ одреди према Марковој општој концепцији. Ту је концепцију Маркс дао у првој реченици свог предговора за „Критику политичке економије“: систем буржоаске економије ја посмаграм овим редом: капитал, земљишна својина, најамни рад; држава, спољна трговина, светско тржиште“ (Критика, с. 7).

Овакво постављање дискусије има добрим делом узрок у следећој чињеници. Између појаве I књиге (1867) и појаве III књиге (1894) лежи временски период од скоро три деценије. Марксово учење у I књизи и поред свих његових напомена и ограничења да је реч о једној полазној теорији израженој кроз највиши ниво апстракције у односу на економску теорију и код марксиста као и код критичара схватано је углавном као затворен и довршен систем. На основу таквог схватања развила се интерпретација и критика самог учења и заузети су ставови према њему већ много пре појаве III књиге, тј. пре но што је била позната Марксова разрада система. Са појавом III књиге решен је низ привидних противречности између учења I књиге и стварног привредног живота и многе критичке примедбе на Марксову анализу постале су беспредметне. С друге стране, она је и за саме интерпретаторе значила озбиљне тешкоће. Требало им је да се ослободе својих предубеђења о теорији изнетој у I књизи, као довршеном систему, као и рутине која је већ у извесном смислу настала у интерпретацији те теорије (33).

Под притиском грађанске критике економисти-марксиста своју главну активност управљају на то да докажу да III књига не противречи учењима I књиге, уствари њиховим интерпретацијама тих учења. Основно је било доказати да је цена преобразжени облик вредности и то вредности како је она дефинисана у I књизи, а да се притом нису имале у виду претпоставке на којима се заснива I глава I књиге у којој је дефинисан закон вредности у његовом најчистијем облику. Између анализе у тој глави и III књиге лежи читава анализа I и II књиге *Капитала* кроз коју је Маркс развио закон вредности у закон капиталистичке производње и расподеле, а из које излази да закон вредности управља кретањем цена само у крајњој инстанци. Уместо да се излагање у *Капиталу* схвати као развијање општег закона и да се одреде облици привреде и претпоставке на којима су се ти облици заснивали, интерпретатори су остајали често на недоказаним тврдњама да се цена производње појављује само као модификовани облик вредности. Систематску анализу Марксовог развијања општег закона нису дали ни немачка социјал-демократија, ни совјетски економисти, који су за последњих шездесет година најинтензивније интерпретирали Марксова учења међу економистима-марксистима.

Што се тиче грађанске критике Маркса, III књига је претстављала за њих главни аргуменат за њихову тезу „*Marx contra Marx.*” Њоме се доказивала неодрживост теорије I књиге а да се притом није поштовао ни метод анализе ни систем претпоставки на којима се заснивала Марксова анализа. Добрим делом та критика је само

(33) K. Vornberg: Die Einheitlichkeit des Marxschen Werttheorie, Neue Zeit, Stuttgart, 1903, Bd. 2, No. 38, с. 362 и даље: „о једној завршеној самосталној теорији вредности не може бити говора већ стога, јер би то значило игнорисати план дела и цео ток Марксовог истраживања капиталистичког поретка.“ О нужности да се теорија вредности интерпретира на бази целог „Капитала“, „из целине система“ говори и R. Hilferding: Zur Problemstellung der theoretischen Ökonomie bei Karl Marx, Neue Zeit, 1904, Bd. 1, No. 4, с. 101.

указивала на различите формулације у I и III књизи узимајући то за довољан доказ неодрживости саме теорије и не упуштајући се, или бар не у довољној мери, у саму анализу тих закључака и оцену њихове теориске вредности. Тон тој критици дали су углавном Бем-Баверк и В. Парето (34). Њихови аргументи имали су за грађанску критику Марксовог учења снагу судских пресуда и појављују се још и данас као аргументи те критике.

Тако се кроз цео овај период од појаве III књиге до данас питање цена производње постављало као питање оправдања и противречности у систему а не као питање полазне теорије за даље развијање проблема цена. Нас утрово интересује ова страна проблема. На њој, међутим, није досад систематски рађено, тако да досадашња интерпретација Марксове анализе цене производње не даје одговоре на методска питања која су значајна за постављање теорије тржишних цена која ће се заснивати на цени производње.

Треба имати у виду да се цена производње појављује као резултат Марксове анализе у којој се развија економска суштина према појавним привредним облицима. Дефинисање тог односа (цене производње) не може се дати уколико се не одреде претпоставке на којима се заснива анализа у којој се излаже економска суштина (вредност робе). У даљој анализи ка појавном свету неопходно је напустити неку од претпоставки помоћу којих је упрошћена стварна привреда. На тај начин је поступио и Маркс при прелазу од анализе робне производње на анализу капиталистичке робне производње. Док је при анализи робне производње уопште, друштво робних произвођача било по претпоставци класно неиздиференцирано, *quid proquum* за анализу капиталистичког облика робне производње је класно издиференцирано друштво. У свом теориски упрошћеном облику, оно је основа за анализу цене производње. При прелазу на анализу тржишне цене исто тако се поставља питање избора нових, активних елемената и напуштања претпоставки помоћу којих је дејство тих елемената било неутрализовано на ранијем стадију теориске анализе.

Изгледа да се по Марксовим схватањима даља анализа има извршити тако што ће се активизирати снаге у сфери размене напуштањем претпоставке о равнотежи између понуде и тражње (35). Отступања од равнотежног положаја треба да дају основу за објашњење колебања цена око цене производње, тј. за анализу стварног кретања цена.

Међутим, цену производње узима као полазну тачку и Р. Хилфердинг при постављању своје теорије картелне цене која претставља један од облика тржишне цене. Он је остао и даље на претпоставци о равнотежном положају снага у размени и своју теорију тржишне цене заснива на напуштање претпоставке о капиталу као хомогеном фактору расподеле, тј. напуштањем принципа на јед-

(34) E. v. Böhm-Bawerk: Zum Abschluss des Marx'schen Systems, Berlin, 1896. — V. Pareto: Les systèmes socialistes, Paris, 1926, (2 éd.), t. II, ch. XIV.
 (35) Капитал, књ. III, с. 148, 296—7; Critique, с. 77; Из. дела, књ. I, с. 66.

неке капитале једнаки профити (36). Овај случај анализе је он везао за нарочити облик ограничене конкуренције, за картеле, али то никако не значи да нарушавање принципа просечног профита не може да настдне и услед других феномена који се у данашњој грађанској економској теорији обухватају под именом ограничене конкуренције. Тако је Хилфердинг дао методолошки нов пут за избор активних елемената у постављању теорије тржишних цена изводећи је непосредно из феномена везаних за капиталистичку расподелу.

Иако другим путем, пред исту алтернативу је стигла и модерна грађанска теорија цена: да ли даље сматрати теорију тржишних цена у условима слободне конкуренције као општу теорију цена и из ње развијати као посебне теорије теорију цена у условима монопола, олигопола и других структура непотпуне конкуренције, или напустити теорију цена у слободној конкуренцији као апстрактну и нереалну и одмах прећи на постављање теорије цена у ограниченој конкуренцији као реалније и ближе појавним облицима.

За постављање теорије тржишних цена неопходно је да се претходно да систематска анализа методолошких питања у оквиру Марксовог система робне производње и њеног капиталистичког облика. Теорија цена која се заснива на резултатима Марксове опште анализе капитала претставља у исто време и развијање Марксовог аналитичког низа од економске суштине ка појавном привредном свету. Поред члана вредност \rightarrow цена производње уводи се нови члан цена производње \rightarrow тржишна цена. (У литератури је много оспоравана методолошка могућност постављања првог члана. Питање претварања вредности у цену производње, познато под именом тзв. трансформационог проблема (37), претставља основни проблем тзв. противречности између I и III књиге *Капитала*.) Ако се одрже негативни одговори критике на могућност трансформације вредности у цене производње, тада се горњи аналитички низ прекида већ код првог члана. То значи да анализа трансформационог проблема претставља друго претходно питање при постављању теорије тржишних цена. Тек на бази решења добијених анализом оба проблема могуће је прићи квалитативном и квантитативном одређивању односа између закона вредности и стварних цена. Овим се у исто време даје садржина Марксовом ставу по коме закон вредности делује на цене у крајњој инстанци. Због тога претходна анализа методолошких питања има одлучујући значај при постављању теорије тржишних цена.

Милош Самарџија

(36) Р. Хилфердинг: Фин. капитал, с. 251 и даље.

(37) По Dobb-у трансформациони проблем се састоји у томе да ли се могу или не могу Марксове цене производње извести из value-positions када је органски састав капитала познат. Проблем је компликован јер ако се производ (output) изрази у ценама производње, тада се у ценама производње морају изразити и елементи трошкова производње (input). На тај начин претварање од вредности у цене производње укључује узајамну међузависност између output- и input-цена. По Добу Маркс је оставио проблем недокончен. — М. Dobb: A Note on the Transformation Problem, у On Economic Theory and Socialism. Collected Papers, London, 1955, с. 273—4.